

דגם היישוב בדרום ההר המרכזי בתקופות הברונזה התיכונה, הברונזה המאוחרת וראשית תקופת הברזל

יצחק מייטליס

מכללת הרצוג, אלון שבות

מחקרי יהודה ושומרון קובץ טו – תשס"ו
דעת – אתר לימודי יהדות ורוח

מחקרי שטח, שנעשו ברחבי הרי יהודה ושומרון בעשרות השנים האחרונות, חשפו מאות יישובים מן האלף השני לפנה"ס. אלף השנים האלה מחולקות על-פי המחקר הארכאולוגי לשלוש תקופות: (1) תקופת הברונזה התיכונה; (2) תקופת הברונזה המאוחרת; (3) תקופת הברזל א. בדיקת פרטים שונים הנוגעים לתפרוסת היישובים, לגודלם ולמאפייניהם מצביעה על הבדלים ניכרים בין התקופות השונות ובין אזורי משנה ברחבי ההר המרכזי. הנתון הראשון שיש לבדוק הוא אומדן שטחו של יישוב, שכן בעזרתו ניתן לאמוד את מספר התושבים ביישוב ובמערכת ההתיישבות בכללה וכן להשוות בין אזורי המשנה בחבל הארץ הנדון.

א. מדדים לאומדן שטחו של יישוב

אומדן של גודל השטח של יישובים עתיקים הוא אתגר קשה לגבי אתרים רב-תקופתיים שלא נחפרו. הבעיה קשה במיוחד כשמדובר בשרידים קדומים שכוסו על-ידי שרידים רבים מתקופות מאוחרות יותר. במקרים האלה כמות החרסים מתקופות מאוחרות היא גדולה יותר מזו של התקופות הקדומות יותר, גם אם היישוב הקדום לא נפל בגודלו מן היישוב המאוחר. חוקרים שונים ניסו להתמודד עם הבעיה הזאת, ונציין כאן את עבודותיהם של: זרטל (תשמ"ו, 187–188), Finkelstein (1988/89, 123), ובעקבותיהם עבודתו הנרחבת של עופר (תשנ"ד, 138–160). במחקר הזה נקבעו מספר כללים לאומדן של שטחי היישובים באתרים שנסקרו, כפי שיפורט להלן:

1. מאחר שאין אפשרות להגיע לחישוב מדויק של גודל שכבות יישוב קדומות באתרים רב-תקופתיים, שטח האתרים נקבע על-פי דרגות הגודל. האתרים סווגו לשש דרגות גודל, כך שגם אם נעשתה טעות, אין בה כדי להשפיע על דרגת סיווגו של האתר. ככל שהאתר גדול יותר, תהיה לסטייה משמעות קטנה יותר:

דרגה א: עד 1 דונם;

דרגה ב: 1–5 דונמים;

דרגה ג: 6–10 דונמים;

דרגה ד: 11–20 דונמים;

דרגה ה: 21-30 דונמים;

דרגה ו: 31-60 דונמים.

2. באתר רב-תקופתי, שבו למעלה מ-40% מהקרמיקה שנמצאה היא מתקופת הברונזה התיכונה, השטח המרבי, לפי אומדן הסוקרים, נכון גם לתקופת הברונזה התיכונה. כך גם במקרה ששיעור הקרמיקה קטן מ-40%, אך כמות הקרמיקה מתקופת הברונזה התיכונה אינה נופלת מזו של כל תקופה אחרת בנפרד.
3. אם שיעור הקרמיקה שנמצאה מן התקופות שאנו עוסקים בהן נמוך מ-40%, יחושב שטח האתר על-פי כמויות החרסים מתקופת הברונזה התיכונה, ביחס לתקופה או לתקופות העיקריות של האתר. לדוגמה, באתר שהסוקרים מעריכים את שטחו בכ-20 דונמים, ושיעור הקרמיקה מתקופת הברונזה התיכונה הוא 10%, מתקופת הברזל 40% ומהתקופות הרומיות והממלוכית 20% כל אחת, שטח היישוב בתקופת הברונזה התיכונה על-פי חישובנו יהיה כדלהלן: $5=20 \times (10:40)$ דונמים. במקרה זה, כשהחישוב מצביע על שטח גבולי בין שני סדרי גודל, יסווג האתר בדרגה ג, זאת בהתחשב בכך ששרידי התקופה הנדונה כוסו על-ידי שרידים של תקופות מאוחרות יותר.
4. אתר שנחפר ונמצאה בו קרמיקה מתקופת הברונזה התיכונה, ולא נמצאו בו שרידים ארכיטקטוניים, אינו מוגדר כיישוב קבע, אך יסווג בדרגה ב.

ב. תקופת הברונזה התיכונה ב

ניתוח הנתונים

מן הנתונים המובאים בטבלה 1 עולות מספר תופעות בולטות:

- א. ככל שמדרימים מתמעט מספר היישובים.
- ב. רובם המוחלט של היישובים היו בדרגות א ו-ב. יישובים בדרגה ה לא היו בנמצא כלל. יישובים בדרגה ו נמצאו בעיקר באזור ירושלים.
- ג. מספר היישובים בהרי בית-אל היה אמנם הגדול ביותר, אך השטח הכולל של היישובים בהרי ירושלים היה הגדול ביותר.
- ד. בהרי חברון היישובים היו מעטים וקטנים, אם כי ייתכן שתמונת המצב הזאת נובעת מכך שהסקר שנעשה באזור היה חלקי (עופר, 1990), לעומת הסקרים שנערכו בהרי בנימין, אפרים ומנשה. כמו-כן, לא ניתן היה לסקור את השטחים של חברון וחלחול, המיושבים היום בצפיפות, וכן לא בכפרים בדרום הר חברון, כגון יטה, סמוע ודהריה.

טבלה 1: תפוסת היישובים בהרי יהודה*

האזור	מספר היישובים בדרגה א	מספר היישובים בדרגה ב	מספר היישובים בדרגה ג	מספר היישובים בדרגה ד	מספר היישובים בדרגה ה	מספר היישובים בדרגה ו	סה"כ מספר היישובים	השטח הבנוי בדונמים
הרי בית-אל	17	10	4	2	-	1	34	164
הרי ירושלים	5	11	2	1	-	4	23	255
הרי חברון	6	10	1	2	-	-	19	69
סך-הכול	28	31	7	5	-	5	76	488

* לרשימת מפורטת של האתרים ראו: מייטליס, תשנ"ח, 100-133.

המערך היישובי בהרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה

הכרת המערך היישובי, דהיינו הסידור הגאוגרפי של האתרים ביחס לעיר המרכזית והמרחקים בין אתר אחד למשנהו, מאפשרת לעמוד על מערכת הכוחות הכלכליים והפוליטיים באזור. ההנחה היא, שלמיקום האתרים יש היגיון גאוגרפי-כלכלי, אלא אם כן פועלים באזור כוחות חיצוניים, ביטחוניים או פוליטיים. על היגיון כלכלי-גאוגרפי כזה עמד זרטל – לטענתו, דגם היישובים בהר מנשה היה מורכב מתל גדול ומבוצר וסביבו 10–20 יישובים כפריים (זרטל, תשמ"ו, 197). דגם דומה אבחן כוכבי באפק: בסקר שנערך שם נמצאו שלושה אתרים בטווח של כ-7 ק"מ מסביב לאפק, והוא הניח שאפק שימשה מרכז ליישובים אלה (Kocahvi, 1975, p. 30). כזה היה גם, ככל הנראה, הדגם בשילה, שם נמצאו תשעה יישובים במרחק של כ-6 ק"מ מסביב לאתר המבוצר (Finkelstein, 1993). בדיקת המערך היישובי בהרי יהודה מגלה תופעה דומה. בדיון להלן יוצגו תחילה הנתונים, ולאחר מכן יובא ניתוח גאוגרפי של התופעה. בתיאור המערך היישובי אתייחס אך ורק לריכוזי יישובים ולא לאתרים קטנים הפזורים בשטח, שהקשרם הגאוגרפי אינו ברור.

הרי בית-אל

מסביב לבית-אל נמצא ריכוז של 11 יישובים. בחינה מפורטת של מערך היישובים מעלה, שמדרום וממערב לבית-אל יש חמישה אתרים המרוחקים ממנה 3.0–5.5 ק"מ בקו אווירי. שני האתרים המרוחקים בדרום הם גדולים (מס' 23 ו-28 ברשימת האתרים אצל מייטליס, תשנ"ח). שאר האתרים שאותרו במזרח ובצפון-מזרח, מרוחקים מבית-אל כדי 1–2 ק"מ בקו אווירי.

אזור גבעון

באזור גבעון מרוכזים שישה אתרים, חמישה מהם פרוסים בשולי בקעת גבעון. שלושה מבין החמישה מזוהים כאתרים גדולים (אתרים מס' 19 ו-68 ברשימת האתרים, הם מדרגה ד, וגבעון עצמה ככל הנראה לא נפלה מהם בגודלה, ראו: מייטליס, תשנ"ח, 80–82). דומה שהקרקע החקלאית הפורייה במקום משכה אליה מתיישבים. קרוב לוודאי שהיישוב בגבעון היה היישוב המרכזי, וסביבו התפרסו היישובים האחרים. הנחה זו מתבססת על סיבות גאוגרפיות ולא על נימוקים ארכאולוגיים, זאת כיוון שהממצא באתר עצמו מועט.

אזור ירושלים

בעמקים הנרחבים של נחל שורק, נחל רפאים ונחל זמרי שבהרי ירושלים, יש נתונים טבעיים נוחים למדי להתיישבות, והם שהביאו להקמתם של יישובים רבים, הן בתקופת הברונזה הביניימית והן בתקופת הברונזה התיכונה. סביב האתר בעיר דוד, שהיה הגדול והמרכזי (מייטליס, תשנ"ז), היו מספר אתרים, שחלקם אף נחפרו: האתר בנחל זמרי

בצפון-מערב; אתר מס' 69 ברשימת האתרים (מייטליס, תשנ"ח) ששטחו כ-30 דונם, במערב; היישוב שהתגלה לאחרונה במוצא (אתר מס' 91 ברשימת האתרים), בדרום-מערב; האתרים מנחת ונחל רפאים, בצפון-מזרח; אתרים מס' 73 ומס' 75, וכן אתרים מס' 79 ומס' 80 המרוחקים יותר. היישובים מצפון וממערב לירושלים היו מהגדולים ביותר בהרי יהודה (דרגה ו), ומרוחקים 4-6 ק"מ מעיר דוד.

הימצאותם של קברים שלא בסמוך ליישובים, ממזרח להר-הזיתים באזור אל-עזריה ואברדיס, מעידה על כך, שבאזור זה הייתה אוכלוסייה נוודית. בצפון-מזרח נמצאו מספר אתרים בודדים, כפי הנראה קטנים למדי. המערך היישובי סביב ירושלים היה דומה לזה שמסביב לבית-אל, אם כי עוצמתו הייתה רבה יותר.

ניתוח מרחבי של המערך הגאוגרפי בהרי ירושלים ובהרי בית-אל

התיאור שהובא לעיל מצביע על קיום טבעות של יישובים סביב בית-אל, סביב גבעון וסביב ירושלים. היישובים התרכזו ברובם בחלק המערבי של האזור, ואילו ברצועת הספר במזרח היו היישובים מעטים וקטנים. מסביב לירושלים ולבית-אל, היישובים היו מרוחקים מן העיר המבוצרת כדי 4-6 ק"מ, ואילו סביב גבעון רק כ-2 ק"מ. ראוי לציין שהיישובים היו בעלי תכניות מגוונות והם מוקמו בעיקר במדרון ולא בראשי הגבעות. נראה כי התופעה הזאת מלמדת על היעדר בעיות ביטחון בתקופה זו, ועל נוכחות אוכלוסייה מגוונת שלא הייתה לה מסורת בנייה אחידה (מייטליס, תשס"ד).

ממחקר שערך רון (1977, 34) בהרי יהודה, עולה שהמרחק בין היישוב לאדמותיו לא עלה על 4.5 ק"מ (פרט לחברון שם המרחק הוא 9 ק"מ). תוצאות דומות התקבלו במחקרים שנעשו באירופה באזורים בעלי חקלאות מסורתית. מהמחקרים האלה עולה כי במרחק של 3-4 ק"מ מן היישוב היה מעבר מחקלאות אינטנסיבית לחקלאות אקסטנסיבית (Chisholm, 1962). כמו-כן יש לציין, שהמרחק של טבעת זו היה גם גבול היוממות של האדם בעת העתיקה (אפרת, 1979, 77).

לאור זאת, נראה כי היישובים שהיו מסביב לבית-אל וירושלים הוקמו מעבר לשטחים החקלאיים של העיר המרכזית. השטחים החקלאיים של בית-אל וירושלים השתרעו, ככל הנראה, בעיקר כלפי צפון, מערב ודרום, והשטח שממזרח שימש כנראה למרעה.

אזורי הביניים

אתרים מעטים התגלו בשטחים שבין בית-אל, גבעון וירושלים ובאזור שמדרום לירושלים. בשטחים אלה נמצאו מספר קברים (כמו בקלנדיה ובבית-סחור), סימני פעילות של אוכלוסייה פסטורלית (בתל אל-פול ובגילה התגלו בחפירות חרסים אך לא התגלו שרידי מבנים) ויישובים קטנים אחדים. ייתכן שאזורים אלו שימשו למזרע ולמרעה לגושי היישובים, או למרעה לאוכלוסייה נוודית שחדרה לגב ההר והתקיימה בין גושי ההתיישבות.

הרי חברון

טבלת תפרוסת היישובים מצביעה בבירור על יישוב דליל למדי בהרי חברון. מסביב לשני האתרים המבוצרים שנחשפו לא התגלתה מערכת יישובית. רוב האתרים שצוינו ברשימה ממוקמים לאורך ציר גב ההר וסעיפי המשנה שלו. ריכוז קטן אחד הראוי לציון הוא אזור גוש עציון שבצפון הרי חברון, שבו התגלו כמה אתרי יישוב קטנים. היעדר אתרים מתקופת הברונזה התיכונה מסביב לאתרים המבוצרים בית-צור וחברון מעורר תמיהה, במיוחד אם משווים את התמונה להרי ירושלים ובית-אל, שבהם נמצא דגם שונה המורכב מטבעת יישובים סביב העיר המרכזית.

לאור זאת, נראה שסביב היישובים המבוצרים בבית-צור ובחברון התפתחה מערכת התיישבות שונה מזו שבאזורים הצפוניים יותר. Finkelstein (1993) סבור (בעקבות, Rowton, 1973), שאתרים כמו שילה, וככל הנראה גם אתרים מבוצרים אחרים בהר וביניהם חברון, היו מעוזי שלטון של יתקיפים מקומיים, ששלטו על שטחים נרחבים בהם כפרים קטנים ואוכלוסייה גדולה של נוודים. ייתכן אפוא שגישתו של פינקלשטיין אכן תואמת את תמונת המצב בהרי חברון. על-פי גישה זו אין מדובר בערי ממלכה גדולות בשטחן הבנוי, כפי שהדבר מצטייר באזורים אחרים בארץ, בעיקר במישור החוף, אלא בדגם שונה, האופייני לאזורים הרריים במזרח התיכון, כמו באיראן ובתורכיה (Rowton, 1973). ייתכן שקרבתם של הרי חברון למדבר, ומיעוטם של שטחים חקלאיים נרחבים גם באזורים הצפוניים והגשומים שלהם (קרמון ושמואלי, תש"ל, 23–32), מנעו התיישבות נרחבת באזור זה.

לסיכום, בהנחה שהיישובים שהתגלו בסקרים ובחפירות בהרי יהודה הם בני אותו פרק זמן, ניתן להבחין בהרי ירושלים ובהרי בית-אל בשלושה גושי התיישבות, המסודרים לפי היגיון גאוגרפי וכלכלי מסביב לערים מרכזיות: גוש בית-אל, גוש גבעון והגוש הגדול של ירושלים. לא כן בהרי חברון, שם היישוב היה מפוזר, דליל, פרוס לאורך צירי הדרכים ומותאם לשטחים החקלאיים ולמקורות המים. בירושלים ובבית-אל התקיימה היררכיה יישובית שבראשה עמדה העיר הבצורה. בדרגה השנייה היו היישובים הפרושים, שבמקרים רבים שטחם לא נפל משטח העיר הבצורה, ולעתים אף עלה עליו. הללו עסקו ככל הנראה בעיקר בחקלאות ובמרעה. בדרגה השלישית היו יושבי אוהלים או שוכני מערות. האוכלוסייה שהשתייכה לדרגה השלישית עסקה ככל הנראה בעיקר במרעה, וייתכן שגם מעט בחקלאות (על חקלאות של בדווים בתקופה העות'מאנית בסנג'ק ירושלים, ראו: טולדאנו, תשל"ט, 89). קשה להתעלם מכך שגושי התיישבות בהרי יהודה ורשימת הערים הבצורות, שתוארו לעיל, עולים בקנה אחד עם התיאורים בספר יהושע, המציינים ערי ממלכה כנעניות ובהם בית-אל, גבעון, ירושלים וחברון. ירושלים מוזכרת כעיר שעמדה בראש קואליציית מלכי הדרום (יהושע י:א–ג), ואכן ירושלים הייתה העיר הגדולה ביותר בהרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה ב (מייטליס, תשנ"ז).

אומדן האוכלוסייה

ברושי וגופנא (תשמ"ד) ניסו לאמוד את אוכלוסיית ארץ-ישראל בתקופת הברונזה התיכונה. מן הנתונים שפירסמו עולה שהיישוב בהרי יהודה היה כה קטן, עד כי לא זכה להתייחסות עצמאית במאמרם ונכלל יחד עם אזור השפלה. בדיקה פרטנית של הנתונים מראה כי

השטח המיושב בהרי יהודה באותה תקופה הסתכם בכ-200 דונמים. מן הנתונים שנאספו מאוחר יותר מצטיירת תמונה שונה. אם נניח שכל היישובים שבהם מדובר הם בני אותו פרק זמן, נמצא שהשטח המיושב ביישובי קבע, על-פי הקטגוריות שתוארו לעיל, הסתכם בכ-490 דונם (טבלה 1). חישוב של מספר התושבים על-פי השיטה המוצגת במאמרם של ברושי וגופנא (הנ"ל), דהיינו לפי 25 נפשות לדונם בשטח המיושב, מראה כי מספר התושבים ביישובי הקבע בהרי יהודה היה כ-12,000 נפש. מקדם של 25 נפשות לדונם ביישובי התקופה הוא סביר למדי, אם כי אין להתעלם מהבעייתיות של קביעת מקדם צפיפות אחיד לכל סוגי היישובים בכל רחבי הארץ (ביגר וגרוסמן, תשנ"ב).

אין אפשרות לאמוד את האוכלוסייה הנוודית באזור, אך מאחר שהרי יהודה גובלים במדבר, נראה שגודלה באזור זה היה ניכר. על קיומה של אוכלוסייה נוודית בהיקף ניכר בהרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה אנו למדים מקברים שנחפרו באזור ושאינם קשורים ליישובים (מייטליס, תשנ"ח). לרשימה זו יש להוסיף את אתרי הקבורה ללא יישוב, שהתגלו בסקרים (כגון אתרים מס' 13, 20, 44, 45, 48, 50, 77, 83, 85, ברשימת האתרים אצל מייטליס, תשנ"ח).

נתונים מסוף התקופה העות'מאנית מראים כי הבדווים היוו כ-15% מכלל האוכלוסייה בארץ-ישראל כולה (שמואלי, תשמ"א, 73). כיוון שאוכלוסיית נוודים זו התרכזה ברובה בשולי הרי יהודה, בעיקר בדרום ובמזרח, קרוב לוודאי שביחס לתושבי הרי יהודה היה מספרם גבוה יותר באופן ניכר. לפי זה, אומדן האוכלוסייה המבוסס על השטח הבנוי בלבד אינו אמין. למעשה הייתה האוכלוסייה בהרי יהודה גדולה יותר באופן ניכר, אם כי אין בידינו כלים להעריך את גודלה האמיתי.

אתרי הרי יהודה ביחס לדרום השומרון

בסקר ארץ אפרים (Finkelstein, 1988-1989) נמנו 72 אתרים, ורק חמישה מהם השתרעו על שטח שעולה על 10 דונמים.¹ כל שאר האתרים השתרעו על-פני שטח מצומצם יותר, פחות מ-5 דונמים, ונוספו עליהם ארבעה בתי-קברות. הנתונים מצביעים בבירור על היעדר יישובים מדרגות ה' ו-ו', ועל מיעוט אתרים מדרגה ד'. נראה כי השטח הכולל של היישובים לא עלה על 300 דונם, ואלה התפרסו על פני שטח נרחב של כ-900 קמ"ר.

בצפון הרי מנשה זהו שני דגמי התיישבות: קבוצת היישובים שבדגם א התרכזה בעמקים הפנימיים והייתה מורכבת מעיר מבוצרת גדולה וסביבה 10-20 יישובים כפריים; קבוצת היישובים שבדגם ב נמצאת בשוליים המזרחיים יותר, והורכבה מקבוצות של יישובים קטנים, ללא תלים מבוצרים (זרטל, תשמ"ו, 187-197). נראה כי קבוצה א דומה למדי לאופי ההתיישבות בהרי ירושלים, ואילו לקבוצה ב יש הרבה מן המשותף עם דגם ההתיישבות שבצפון הרי חברון. לאור זאת ייתכן שצורת התיישבות של קבוצות יישובים קטנים בלי מרכז מבוצר אופיינית לאזורי שוליים.

לסיכום, נראה שהסקרים והחפירות בהר המרכזי חשפו שני מרכזי כובד יישוביים. הגדול שבהם היה מרוכז בהרי מנשה, בעיקר באזור 'קצר שכם', ששטחו כ-400 קמ"ר, ובו

1. בסקר נימנו 85 אתרים, אך כיוון שחלק משטח הסקר חפץ את צפון הרי בית-אל, הפחתנו 13 אתרים מן המניין המקורי.

נמצא ריכוז של כ-70 אתרים, ובהם אתרים גדולים (זרטל, 1992). המרכז השני היה בהרי ירושלים – שטחם הכולל של היישובים היה כ-250 קמ"ר, היינו פחות משישית משטחם של הרי יהודה, אך השטח הבנוי שבהרי ירושלים היה יותר ממחצית השטח המיושב בהרי יהודה.

בין שני המרכזים הללו השתרעו אתרים נוספים, בדרך-כלל קטנים יותר, בעיקר סביב אתרים מבוצרים כמו שילה, בית-אל וגבעון.

ג. תקופת הברונזה המאוחרת

תקופת הברונזה המאוחרת מתוארת במחקר כתקופה של היתדללות אוכלוסין ברחבי הארץ. חלק מהיישובים שחרבו בסוף תקופת הברונזה התיכונה לא נושבו מחדש, ושטחי האתרים שנושבו מחדש הצטמצמו באופן ניכר ביחס לשטחי היישובים מתקופת הברונזה התיכונה. ברוב היישובים לא נמצאה חומה מתקופה זו, והם כנראה נשענו על החומות ששרדו מתקופת הברונזה התיכונה.

תקופת הברונזה המאוחרת מצטיירת כתקופה של התיישבות דלה ביותר באזור ההר, והתיישבות נרחבת יותר במישור החוף. קשה לתאר את אופי ההתיישבות בתקופת הברונזה המאוחרת בהרי יהודה וזאת בשל דלות הממצאים.

יישובים קטנים מתקופת הברונזה המאוחרת נמצאו בבית-אל (Kelso, 1968), מנחת יישובים (Edelstein et al., 1998), ויישוב גדול יותר בחרי רבוד בדרום הר-חברון (כוכבי, 1973). בבית צור התגלו מעט חרסים, אך אלה אינם מתקשרים למבנים באתר (Sellers, 1933; 1968), וכן נמצאו חרסים בתל חברון המקראית, וכמה קברים ליד תל חברון. במפה שפרסם אבי עופר על מחקריו בהרי חברון, נראה רק אתר אחד מתקופת הברונזה המאוחרת (חרי רבוד), שסביבו מרוכזים מספר קברים. בתל חברון נמצאו לדעתו רק קברים, ובאזור גוש עציון נמצא קבר אחד, בחרי גידור (עופר, 1990). גם חפירתו של עמנואל אייזנברג בתל רומדה לא העלתה ממצאים מתקופה זו. נראה אם כן, שגם אם היה יישוב בתקופה זו בתל חברון, שטחו היה קטן ביותר. היישוב בחרי רבוד חריג בנוף היישובי בתקופה זו, שטחו היה ככל הנראה כ-60 דונם. בסקר בנימין טוענים המחברים (מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג, 25), שבאזור הנסקר (בין בית-אל לירושלים) נמצאו רק שני אתרים (אחד מהם הוא בית-אל והשני הוא "כנראה גם בית עור א-תחתא"). בארץ אפרים נמצאו רק 5 או 6 אתרים מתקופה זו, לעומת 81 אתרי יישוב מתקופת הברונזה התיכונה. ראוי לציין שהאתר החפור היחיד מבין אתרי ארץ אפרים הוא תל שילה, שבו התגלו חרסים רק מן התקופה הזאת, אך לא נמצאו גם קטע קיר אחד המיוחס לתקופה. בהרי מנשה נספרו 30 אתרים מתקופת הברונזה המאוחרת, לעומת 166 אתרים מתקופת הברונזה התיכונה (זרטל, תשס"ג). ראוי להדגיש שפרט לשני אתרים (שכם ותל דותן), כל הממצאים מתקופה זו בהרי מנשה הם מסקרים ולא מחפירות, ולכן לא ניתן לעמוד על מאפייני היישובים. על בסיס הנתונים הארכאולוגיים, דומה ששטח היישוב הכולל בהרי יהודה ואפרים (משכם ודרומה) לא עלה על 100 דונם בתקופת הברונזה המאוחרת ב, לעומת 738 דונם בתקופת הברונזה התיכונה ב (488 דונם בהרי יהודה, וכ-250 דונם בהרי אפרים). בהרי מנשה הייתה צפיפות יישובית רבה יותר, אם כי רק כרבע מצפיפות היישוב שהייתה בתקופת הברונזה התיכונה, ומעט פחות משליש מתקופת הברזל א. לפי תעודות אל-עמארנה ירושלים הייתה מיושבת בתקופה זו ושימשה כעיר ממלכה.

מיעוט ההתיישבות הוא בלתי סביר, והשאלה המתעוררת היא: האם הממצא הארכאולוגי אכן משקף את תמונת המצב בתקופה הזאת? כיצד יש להסביר את מיעוט הממצא הארכאולוגי מתקופה זו באתרי ההר, בכלל, והרי יהודה, בפרט? על שאלה זו לא נמצאה עדיין תשובה מוסכמת, ונראה כי מחקרים נוספים על אופייה של התקופה יוכלו לתת הסבר לתופעה הזאת (מייטליס, תשס"ב; זרטל, תשס"ג).

ד. תקופת הברזל א

בתקופת הברזל א החל גל יישובי מחודש ברחבי ההר המרכזי – נמצאו מאות יישובים מן התקופה הזאת. נראה בבירור שריכוז היישובים הגדול היה בהרי מנשה ובמורדות המזרחיים של הרי השומרון. באזורים אלה התגלו כ-145 אתרים (זרטל, תשס"ג, 11). בדרום השומרון התגלו כ-100 אתרים (פינקלשטיין, 1986, 169), בהרי בית-אל התגלו כ-45 יישובים (מגן ופינקלשטיין, תשנ"ג), בהרי ירושלים נמצאו רק 7 אתרים (מייטליס, תשמ"ט), ובהרי חברון 11 יישובים (עופר, 1990). מספר האתרים בהרי יהודה היה 63 בלבד. אין ספק שגל התיישבות זה קטן מגל ההתיישבות בתקופת הברונזה התיכונה, הן במספר היישובים והן בגודלם. השוני בין יישובי תקופת הברזל א ליישובי תקופת הברונזה התיכונה בולט באופן מיוחד. היישובים בהרי יהודה ובדרום השומרון היו קטנים (דרגות ב ו-ג), ונבנו על-גבי ראשי גבעות, בחלקם הגדול על קרקע בתולה. מתוכם ארבעה יישובים היו בנויים על תלים: שילה, בית-אל, בית-צור וחברון (בעיר דוד נמצאו מעט חרסים מתקופה זו). גם היישובים הבנויים על תלים מרכזיים היו דלים למדי ולא נמצאו בהם ביצורים.

תפרוסת היישובים בהרי יהודה בתקופת הברזל א מלמדת על שינוי מהותי ביחס לתקופת הברונזה התיכונה. בתקופת הברונזה התיכונה הדגם היה של יישוב מבוצר וסביבו יישובי בת, ואילו בתקופת הברזל א היישובים היו פזורים ללא מרכזי כובד יישוביים. הדגם הזה דומה לדגם היישובי בהרי חברון בתקופת הברונזה התיכונה, אך ללא יישוב מבוצר אחד.

גם סביב בית-אל ושילה, שהיו מרכזים דתיים בתקופה זו, לא התגלה ריכוז של יישובים בתקופת הברזל א. תפרוסת זו מצביעה אם כן על היעדר שלטון ריכוזי בדרום ההר המרכזי, זאת בניגוד לתמונת המצב בתקופה זו בדרום מישור החוף, שם נמצאו בחפירות ארכאולוגיות ערים גדולות ומבוצרות, הלוא הן ערי הפלשתים: אשדוד, עקרון, גת ואשקלון, וכפי הנראה גם עזה (שטרס נחפרה). דגם יישובי דומה היה קיים בהרי יהודה רק בתקופת הברונזה הביניימית, אלא שבתקופה זו מספר היישובים היה קטן ביותר, ומספר הנוודים היה ככל הנראה רב. מתקופת הברזל א נמצאו סימנים לאוכלוסייה נוודית כלל, אם כי היישובים היו חסרי מרכז שלטוני או דתי, דבר המרמז על המקור הנוודי של תושבי התקופה.

נראה כי פסוק הסיום של ספר שופטים אכן משתקף יפה בתפרוסת היישובים ובאופיים: "בַּיָּמִים הָהֵם אֵין מֶלֶךְ בְּיִשְׂרָאֵל, אִישׁ הַיֵּשֶׁר בְּעֵינָיו עָשָׂה" (שופטים כא:כה).

רשימת מקורות

- אפרת א', 1979;
- יסודות הגיאוגרפיה העירונית**, תל-אביב.
- ביגר ג' וגרוסמן ד', תשנ"ב;
- "צפיפות האוכלוסין בכפר המסורתי, בארץ-ישראל", **קתדרה**, 63, עמ' 108-121.
- ברושי מ' וגופנא ר', תשמ"ד;
- "ארץ-ישראל בתקופת הברונזה התיכונה II: יישובים ואוכלוסייה", **קתדרה**, 31, עמ' 3-26.
- זרטל א', תשמ"ו;
- ההתנחלות הישראלית בהר מנשה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- זרטל א', 1992;
- סקר הר מנשה א - קער שכם**, חיפה.
- זרטל א', תשס"ג;
- "הקרמיקה של עינון' - היסטוריה, משמעות ועתיד", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, קובץ יב, אריאל, עמ' 9-17.
- טולדאנו א', תשל"ט;
- "סנגיק ירושלים במאה ה-ט"ז - התיישבות כפרית ומגמות דמוגרפיות", בתוך: א' כהן (עורך), **פרקים בתולדות ירושלים בראשית התקופה העות'מנית**, ירושלים, עמ' 61-92.
- כוכבי מ', 1973;
- "חירבת רבוד היא דביר", בתוך: י' אהרוני (עורך), **חפירות ומחקרים**, תל-אביב, עמ' 49-76.
- מגן י' ופינקלשטיין י', תשנ"ג;
- סקר ארכיאולוגי בארץ בנימין**, ירושלים.
- מייטליס י', תשמ"ט;
- התיישבות חקלאית בשלהי תקופת הברזל בסביבות ירושלים**, עבודה גמר לתואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים.
- מייטליס י', תשנ"ז;
- "מעמדה של ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה II לאור הממצאים הארכיאולוגיים", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, דברי הכנס השישי, קדומים-אריאל, עמ' 11-16.
- מייטליס י', תשנ"ח;
- הרי יהודה בתקופת הברונזה התיכונה**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב.
- מייטליס י', תשס"ב;
- "על הדמיון המפתיע בין כלי תקופת הברונזה התיכונה לכלי תקופת הברזל 1 בשומרון, ומשמעותו להבנת תקופת הברונזה המאוחרת בהר", **מחקרי יהודה ושומרון**, תקצירי הרצאות, אריאל, עמ' 33-34.
- מייטליס י', תשס"ד;
- "סביבות ירושלים בתקופת הברונזה התיכונה ב ובתקופת הברזל ב - מחקר משווה", בתוך: י' אשל (עורך), **מחקרי יהודה ושומרון**, קובץ יג, אריאל, עמ' 27-34.
- עופר א', 1990;
- "הר יהודה המקראי מנוודות לממלכה לאומית", בתוך: נ' נאמן, וי' פינקלשטיין (עורכים), **מנוודות למלוכה**, ירושלים, עמ' 214-215.

עופר א', תשנ"ד;
 הר יהודה בתקופת המקרא, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת
 תל-אביב, תל-אביב.
 פינקלשטיין י', 1986;
 הארכיאולוגיה של תקופת ההתנחלות והשופטים, תל-אביב.
 קרמון י' ושמואלי א', תש"ל;
 חברון – דמותה של עיר הררית, תל-אביב.
 רון צ' י' ד', 1977;
 המלונות כביטוי לחקלאות המדרגות בהרי יהודה ושומרון, תל-אביב.
 שמואלי א', תשמ"א;
 קץ הנוודות, תל-אביב.

Chisholm M., 1962;

Rural Settlement and Land Use, London.

Edelstein G, Milevski I. & Auran S., 1998;

"Villages, Terraces and Stones Mounds, Excavations at Manhat, Jerusalem 1987-1989", *IAA Reports*, 3.

Finkelstein I., 1988-1989;

"The Land of Ephraim Survey 1980-1987: Preliminary Report", *Tel Aviv*, 15-16, pp. 117-183.

Finkelstein I., 1993;

"The Socio-Political Organization of the Central Hill Country in the Second Millennium BCE", in: A. Biran, & J. Aviram (eds.), *Biblical Archaeology Today, Proc. Second Int. Congress Biblical Archaeology*, Jerusalem, pp. 110-131.

Kelso J.L. 1968;

"The Excavation of Bethel (1934-1960)", *AASOR*, 39.

Kochavi M., 1975;

"The First Two Seasons of Excavations at Aphek-Antipatris", *Tel Aviv*, 2, pp. 17-42.

Rowton M.B., 1973;

"Urban Autonomy in a Nomadic Environment", *JNES*, 32, pp. 201-215.

Sellers O.R. 1933;

The Citadel of Beth-Zur, Philadelphia.

Sellers O.R. 1968

"The 1957 Excavations at Beth Zur", *AASOR*, 38.